

Milorad Vavić

POČETAK USTANKA (30. JULA 1941.) I FORMIRANJE KOPAONIČKOG PARTIZANSKOG ODREDA

Kratkotrajni otpor kraljevske jugoslovenske vojske u april skom ratu 1941. i ulazak jedinica nemačke 60. motorizovane peša dijske divizije u Kosovsku Mitrovicu (Titova Mitrovica) 16. aprila 1941. godine imali su za posledice veoma nesredjenu situaciju. Stara vlast prestala je da funkcionise, a nova se sporo uspostavljala. Na scenu su stupili izdajnički profašistički elementi, predvodjeni predratnim agentom nemačke vojne obaveštajne službe Džaferom Devom. Njemu su se pridružili, pored ostalih, i članovi iredenti stičkog Kosovskog komiteta koji su, predvodjeni Bedri Pejanijem, pod zaštitom italijanske i nemačke vojske, početkom maja, stigli u Kosovsku Mitrovicu.

Zbrku je povećao komandant 60. divizije general Eberhard, koji je 21. aprila na sastanku s vodećim kvislinzima iz Kosovske Mitrovice, Vučitrna, Podujeva, Prištine, Drenice, Peći, Istoka, Novog Pazara i Sjenice naredio da se obrazuje nova vlast, obećavši neku vrstu autonomije za ovo područje. Pri tome je, uz puno odobravanje prisutnih, naglasio oslobodilačku misiju nemačke vojske, koja je albansko stanovništvo oslobodila višegodišnjeg robovanja u Kraljevini Jugoslaviji.

Na osnovu uputstva generala Eberharda formirana je kvislinška žandarmerija, a u selima vulnetarske jedinice.¹ Kvislinzi u nastojanjima da okupatora prikažu kao oslobodioca, organizovali su brojne sastanke i manifestacije u njegovu čast. Gradjanski političari iz redova Srba i Crnogoraca u većini su napustili Kosovsku Mitrovicu i otišli u Rašku, Kraljevo i druga mesta, da bi kasnije, posle pojave četnika i stupanja na scenu Koste Pećanca i Milana Nedića, sejali iluzije o skorom povratku i uspostavljanju stare vlasti.

Samo su komunisti ostali s narodom. Istina, jedan broj članova KPJ pao je u zarobljeništvo, a pojedinci su napustili Kosov-

¹ Vulnetarske (dobrovoljačke) jedinice obrazovane su mahom od seljaka. Nisu bili uniformisani i organizovani kao vojne jedinice. Komandovali su im plemenski ili seoski bajraktari i starešine. Bili su vezani za teritoriju na kojoj su živeli. U početku 1941. korišćeni su za napade na naseljenička i pogranična srpska i crnogorska sela radi pljačke i osveta, a kasnije i u borbama protiv NOV i PO.

sku Mitrovicu, otišavši svojim porodicama u druge krajeve zemlje. Neposredno uoči ulaska okupatorskih jedinica iz zatvora je pušteno 28 članova KPJ i SKOJ-a, uhapšenih 14. marta 1941. posle akcije ispisivanja parola po zidovima. Nakon kapitulacije vratili su se studenti, članovi KPJ, Ali Šukrija, Dušan Tomović, Omer Cerkez, Azis Sulejmani, Meto Bajraktari, Hivzi Sulejmani i drugi, kao izvestan broj skojevaca koji su pohađjali fakultete i srednje škole van Kosovske Mitrovice: Dušan Karić, Predrag Mihailović, Branislav Božović, Blagoje Radić, Miodrag Mihailović i drugi.

Iako su uslovi bili teški, partijska organizacija se brzo sredila i nastavila da deluje. U gradu, Zvečanu, Starom Trgu i Prvom Tunelu bilo je sedam ćelija sa 45 članova KPJ, dok je uoči rata u osam ćelija radio 61 član KPJ.

Kosovskomitrovička partijska organizacija je posle pečke bila najbrojnija i najjača na Kosovu. U njoj je bilo najviše radnika, prekaljenih u snažnom revolucionarnom sindikalnom pokretu i poznatim štrajkovima rudara „Trepče“, radnika pilane „Ibar“ i za-radnika.

Još u toku aprilskog rata, komunisti su počeli da prikupljaju oružje, municiju i ostali ratni materijal. Obnovljena je partijska tehnika. Rasturani su leci i usmeno objašnjavani uzroci brzog slo-ma jugoslovenske vojske i ciljevi okupatora. Razobličavana je ne-prijateljska propaganda, posebno nastojanja da se Nemci prikažu kao oslobodioci.

Početkom maja, Ali Šukrija je otputovao u Beogradu po svoje stvari koje su mu tamo ostale i tom prilikom je uspostavio vezu sa Mesnim komitetom KPJ. Bora Marković ga je upoznao sa stavom CK KPJ: da treba obnoviti rad organizacija KPJ i SKOJ-a, skloniti kompromitovane pojedince, prikupljati i sklanjati oružje i municiju i objašnjavati narodu da je kapitulacija došla zbog izda-je jugoslovenskog vrha i kao posledica višegodišnje politike nena-rodnih režima.

Akcija na žičari i posledice

Krajem maja, na povratku iz Beograda, gde se upoznao sa zaključcima Majskog savetovanja KPJ, u Kosovskoj Mitrovici je boravio Miladin Popović, sekretar Oblasnog komiteta KPJ za Ko-sovo i Metohiju. On je održao sastanak sa najistaknutijim komu-nistima, koji su ga upoznali sa situacijom u Kosovskoj Mitrovici i okolini, kao i sa preduzetim merama. Popović se saglasio sa svim akcijama i ukazao na aktuelne zadatke u novim uslovima, stavljajući akcenat na pripreme za oružanu borbu, razvijanje političkog rada u masama, pre svega albanskim, kako bi se razo-bličili okupatori i kvislinzi. Dogovoreno je da se ispita situacija u Ibarskom Kolašinu, Kopaoniku, Šalji i Rogozni, kako bi se uspos-tavili punktovi i veze sa seljacima, koji su spremni da saradjuju u brobi protiv okupatora.

Na ovom sastanku formiran je novi Mesni komitet KPJ: Ali Šukrija sekretar, Dušan Tomović, Omer Čerkez, Dane Brkljač i Rifat Kurteši — članovi. Izvršena je i podela rada po sektorima.

U to vreme u Kosovskoj Mitrovici se nalazio i član Biroa Oblasnog komiteta KPJ za Kosovo i Metohiju Pavle Jovičević, koji se zajedno sa Miladinom Popovićem, vratio u Peć. Oni su tada prebacili u Peć jednu štamparsku mašinu, koju je uoči rata iz Beograda u selo Pantinu preneo Svetozar Vukmanović Tempo i sklonio u kući Djoka Lekića, člana KPJ. Mašina je bila namenjena Pokrajinskom komitetu KPJ za Crnu Goru, Boku i Sanxhak.

Po odlasku Miladina Popovića, Mesni komitet KPJ je pojačao agitaciono-propagandnu aktivnost, rad na stvaranju novih ćelija i partijskih punktova, kao i rad na organizacionom jačanju SKOJ-a. Intenzivnije je nastavljena akcija na prikupljanju oružja, municije i sanitetskog materijala.

U okviru priprema za oružanu borbu, odlučeno je da se ispitaju okolna područja, kako bi se utvrdili najpodesniji uslovi za formiranje partizanskog odreda. Kao što je poznato, iz više razloga koji su se potvrdili kao ispravni, Mesni komitet se opredelio za Kopaonik. U tom cilju uspostavljene su veze sa komunistima iz rudnika „Kopaonik” u Belom Brdu, koji su i inače bili povezani sa Mesnim komitetom u Kosovskoj Mitrovici. Osim toga, Dušan Tomović, koji je kao predstavnik Mesnog komiteta upućen na Kopaonik, uspostavio je veze sa jednim brojem komunista u okolini Raške i naprednih i patriotski raspoloženih ljudi u Ibarskoj dolini, posebno u studeničkom srezu, koji su do rata pripadali tzv levom krilu Zemljoradničke stranke.

Po odlasku iz Kosovske Mitrovice, Miladin Popović je u Peći, sa zaključcima Majskog savetovanja KPJ upoznao Oblasni komitet. On je posle nemačkog napada na SSSR još jednom išao u Beograd, gde ga je drug Tito upoznao sa odlukama Centralnog komiteta KPJ o započinjanju oružane borbe protiv okupatora. Popović je Oblasnom komitetu preneo dobijene direktive i odlučeno je da se partizanski odred formira na Kopaoniku, s obzirom na kadrovski sastav i broj članova KPJ i SKOJ-a u Kosovskoj Mitrovici i druge uslove koji su na tom području postojali. Takodje je doneta odluka da se rudnik Trepča onemogodi za proizvodnju i da se taj zadatak poveri Mesnom komitetu KPJ u Kosovskoj Mitrovici.

Kako stoji u stenografskim beleškama sa sastanka članova Oblasnog komiteta od 3. do 5. jula 1958. godine u Peći, na kome su izlagana sećanja na aktivnost KPJ na Kosovu i Metohiji u predratnom i ratnom periodu, Oblasni komitet je odlučio da se Miladin Popović, s obzirom na zdravstveno stanje, privremeno skloni u Crnu Goru, odnosno u Ibarsku dolinu.

U julu 1941, radi pomoći u pripremanju za formiranje odreda, u Kosovsku Mitrovicu je došao Krsto Filipović, član Oblasnog komiteta. Posle dva dana stigao je i Miladin Popović sa bratom Mihailom. Za vreme njihovog boravka održano je nekoliko sastanaka Mesnog komiteta na kojima se dogovaralo o akciji u „Trepći” i formiranju odreda. Oni su upoznali Komitet sa direktivom da se rud-

nik onesposobi kako Nemci ne bi koristili olovo i cink. Ukazano je da je to zadatak koji je postavio CK KPJ i o tome je u tezama za referat koji je Boro Vukmirović podneo na Februarskom savetovanju 1942. u Vitimirici zabeleženo: „Onemogućiti da radi rudnik Trepča i po cijenu velikih žrtava”.²

Direktiva je bezrezervno prihvaćena, ali je u toku razgovora na sastancima Mesnog komiteta bilo različitih mišljenja o načinu njenog izvršenja. Razmatrane su uglavnom tri varijante:

- Rušenje stubova na žičari koja služi za transport rude od rundika u Starom Trgu do flotacije u Zvečanu;
- Diverzija u termoelektrani u Zvečanu i
- Miniranje glavnih uredjaja u rudniku.

Usvojena je prva varijanta za koju su se zalagali članovi Mesnog komiteta, s tim da se istovremeno formira i partizanski odred. Na takvo opredeljenje uticalo je saznanje da bi se rušenjem stubova onemogućio transport rude, čime bi proizvodnja bila prekinuta. Grupa koja je trebala da izvede akciju prebacila bi se na Kopao-nik.

Oko ove direktive u posleratnom periodu ispoljena su neslaganja, mnogo veća medju političarima-savremenikima nego istoričarima. Nejasnoće se javljaju oko interpretacije direktive „Onemogućiti da radi rudnik Trepča i po cijenu velikih žrtava”. Upravo postavlja se pitanje šta se pod tim podrazumevalo? Da li je trebalo onemogućiti proizvodnju za celo vreme okupacije, odnosno onesposobiti rudnik u tolikoj meri da okupatori ne stignu da ga cprave ili se pak radilo o onemogućavanju proizvodnje za jedan duži priod.

Kod ovoga treba imati na umu da u dokumentima CK KPJ i u posleratnim kazivanjima druga Tita nigde nije govoreno o postojanju isključivo direktive za onesposobljavanje „Trepče”. Svim organizacijama KPJ u Jugoslaviji data je direktiva da se sabotazama i drugim akcijama nanose što veći udarci okupatoru i ometa proizvodnja. O postojanju takve, opšte direktive postoje dokumenti i u prilog tome valja se podsetiti izlaganja poznatog istoričara Pera Morače na simpozijumu u Kosovskoj Mitrovici održanom 19—21. maja 1979. godine kada je rekao:

„Suština odluka CK KPJ od 4. jula ne ostavlja nikakvih dilema. Kao osnovni oblik oružane borbe izabran je partizanski rat i tu je usmjereno težište celokupne aktivnosti KPJ. Njen osnovni aktiv trebalo je da posluži za formiranje partizanskih odreda koji će odmah poći u oružane akcije primjenom partizanske taktike, tj prepadima, zasjedama, diverzijama, sabotazama itd. Cjelokupna praksa Partije podstaknuta tim odlukama, kako potvrđuje njeno istraživanje u okvirima cijele zemlje, suštinom se svodi na formiranje (od članova KPJ i SKOJ-a i revolucionarnih radnika i drugih patriota) partizanskih odreda od jedne do nekoliko desetina boraca, s težnjom da se takvi odredi formiraju u svakoj opštini, srezu, a najmanje u svakom ondašnjem okrugu. To mi sve iz prakse,

² Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u naroda Jugoslavije, tom I, knj. 19, dok. 8.

naravno, izvodimo. Uprkos svih mnogobrojnih specifičnosti i znatnih razlika u pojedinim zemljama i pokrajinama Jugoslavije u tempu i načinu formiranja takvih partizanskih odreda, nema u Jugoslaviji nijednog primjera da se od takve suštine odstupilo, sem u slučaju rijetkih pojava oportunističkog i onoga, nama opšte poznatog slučaja sa Pokrajinskim komitetom u Makedoniji. Šta više svuđa je tako koncipiran put pokretanja oružane borbe brzo doveo do masovnijeg ustaničkog pokreta, kao što je to slučaj sa trinaestojulskim ustankom u Crnoj Gori, sa ustancima u pojedinim krajevima Bosne i Hercegovine i Hrvatske. Rukovodstva su morala sama rješavati političke i vojne probleme koje je ustanak nametao, pa su otuda nastala i pojedina rešenja koja nisu bila sasvim u saglasnosti sa stavovima koje je u toku jula i avgusta formulisao Tito, odnosno rukovodeći centar jugoslovenskog ustanka s Titom na čelu, razradjujući koncepcije narodnooslobodilačke borbe o kojima, opet, što se tiče dokumenata, saznajemo prije svega iz dva programska proglašenja CK od 12. i 25. jula i onih direktiva koje je Tito objavljivao u prvim brojevima Biltena Glavnog štaba NOPOJ, među kojima osobito mjesto zauzima njegov rad: Zadatak narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije.

Već iz ovoga što smo rekli, Centralni komitet svojim odlukama od 4. jula nije mogao niti je računao sa neposrednim uništavanjem velikih industrijskih preduzeća i rudnika, a još manje da će takvim velikim akcijama neposredno osigurati pokretanje širokih radničkih masa u oružanu borbu. Mislim da nema potrebe da vršimo nekakve dublje analize zato da bi smo dokazali da u početku uslova za takve akcije nije bilo, jer da ih je bilo, naravno da CK KPJ ne bi išao na partizanski rat, već bi primenjivao drugačije oblike borbe sve do onih koje nazivamo 'barikadnom taktikom'. Pri tome mi nikako ne dovodimo u sumnju spremnost radničkih masa da idu u borbu i njihovu mržnju prema okupatoru. Tu se radilo o odnosu stvarnih snaga u tom trenutku, a znamo da je bio taj odnos. Znamo da je to tek bio početak velikih bitaka, kao i to da je takav odnos snaga bio bitan faktor koji je određivao i stepen spremnosti masa da idu u borbu i moguće oblike njihovog borbenog angažovanja. Sve je to tako jasno i bez ikakvih nepoznanica potvrdio cjelokupni razvitak NOR-a i Revolucije.

Otuđ bi bilo logično zaključiti da odluka o uništenju jedne Zenice ili jedne 'Trepče' (čija je eksploatacija da to takodje napomenemo, bila osnovni smisao okupacije uopšte), čime bi se omogućilo pokretanje radničkih masa na oružje, nije proisticala iz odluka CK od 4. jula već im je u suštini bila oprečna. Te odluke zasnivale su se na mogućnosti da se prevashodno iz Zenice i 'Trepče', iz svih takvih rudnika i preduzeća izdvoji osnovno, udarno revolucionarno jezgro za formiranje partizanskih odreda koji će potom biti jezgro za postepeno razgaranje ustanka i njegovo izrastanje u svenarodni oslobodilački revolucionarni rat.

Sve to naravno nikako ne znači da CK KPJ svojim odlukama od 4. jula nije insistirao na diverzijama i sabotazama u rudnicima i preduzećima sve do njihovog uništavanja. Ali, tu je riječ o diver-

zijama i sabotazama koje su ulazile kao i drugi oblici borbene oružane aktivnosti u okviru partizanske taktike i organizacija i borbene aktivnosti u okupiranim gradovima. Pri tome je svakako posebno istican zadatak da se okupatoru nanose udarci na najosetljivijim mjestima, da je sugerirano izvođenje diverzija i sabotaža u najznačajnijim preduzećima medju koje nesumnjivo spada i "Trepča".³

Prema tome, neprihvatljiva su mišljenja da je akcija na žičari od 30. jula 1941. bila kompromisno rešenje, a da bi zadatak u potpunosti bio ispunjen tek razaranjem ili potapanjem rudnika, pošto bi tada „Trepči” bilo onemogućeno da radi za okupatora”.

Kod ocenjivanja ovog pitanja, pored onog što je rekao Pero Morača, svakako treba imati u vidu položaj „Trepče” u sistemu okupacije i značaj olova za ratnu privredu Nemačke. Još pre napada na Jugoslaviju, u Bugarskoj je bio stacioniran 13. tehnički bataljon sastavljen od specijalista raznih profila, a zadatak im je bio da preuzimaju značajne rudarske i industrijske objekte. Već 31. marta bataljon je podeljen na dva dela: Grupa „Jug” bila je određena za Grčku, a grupa „Severozapad” za Jugoslaviju. Ona je zajedno sa operativnim trupama otpočela nastupanje i u Niš je stigla 12. aprila. Tu je grupa podeljena na tri dela, od kojih je jedan bio zadužen za preuzimanje Borskog rudnika, drugi za Rečno brodarstvo, a treći nazvan „Komando Trepča”, jačina 100 ljudi za preuzimanje „Trepče”.⁴

Iz prednjih, ali i niza drugih podataka, jasno se vidi da je „Trepča” spadala medju tri najznačajnija privredna objekta u Srbiji, a to se može zaključiti i po merama obezbedjenja koje su od prvog dana okupacije preduzimale okupatorske i kvislinške vlasti. Uostalom, eksploatacija ili jasnije rečeno pljačka prirodnih i drugih bogatstava bila je, ako ne osnovni, a ono svakako jedan od osnovnih ciljeva okupacije, a posebno na ovom području, gde su zbog „Trepče” bile veoma izražene suprotnosti interesa Nemačke i Italije.

Kada je u pitanju razaranje rudnika, zanimljivo je mišljenje stručnjaka, iz koga se može saznati koliko je u tadašnjim uslovima bilo moguće razoriti rudnik kao što je Trepča. Odgovor možda leži i u pitanju zašto ga Nemci nisu razorili i uništili prilikom povlačenja 1944. godine?

Razaranje se jedino moglo izvršiti miniranjem izvoznog stroja i njegovim onesposobljavanjem za funkciju koju obavlja. Izvršiti to, bilo je zaista nemoguće, jer se radilo o poslu koji se nije mogao obaviti za sat-dva ili za nekoliko časova, već mnogo duže, što u uslovima postojećeg obezbedjenja nije bilo moguće. Čak i da nije bilo obezbedjenja, promet radnika je toliko veliki da akcija ne bi mogla proći nezapaženo. Ali, da je i to uradjeno, apsolutno je si-

³ Zbornik radova sa simpozijuma u Titovoj Mitrovici 19—21 maja 1978, str. 308—309.

⁴ Arhiv Vojnoistorijskog instituta (AVII) NAW, mf T 77, sn. 001091, 001000 — 001003 i 001044.

gurno da bi posledice mogle da se otklone najviše za dva meseca i proizvodnja bi se nastavila, svakako pod mnogo jačom i rigoroznijom kontrolom.

Što se potapanja tiče, samo laici mogu misliti da bi se rudnik mogao potopiti. U najboljem slučaju mogao se potopiti najniži, u to vreme četvrti horizont, dok bi se na ostalim proizvodnja usporeno, ali, ipak, neometano odvijala. Posledice su se takodje mogle otkloniti u relativno kratkom roku.

Nemci su prilikom povlačenja uništili mnoga postrojenja u rudniku, a demolirali su i onesposobili i termoelektranu u Zvečanu. Pošto nije bilo električne energije, pumpe u rudniku nisu funkcionisale.

U prvo vreme rodoljubi su koristili skrivene agregate na naftu i izbacivali izvesne količine vode, ali nisu sprečile priliv. Zbog nestašice uglja centrala je proradila tek 5. januara 1945. godine. Iako se radilo o intervalu dužem od tri meseca, nije došlo do potpunog potapanja, već, kako navodi inženjer Vladimir Crović u pismu Povereništvu trgovine i industrije Nacionalnog komiteta Jugoslavije, od 26. januara 1945. godine: „skoro poplavljenog rudnika”. Za četiri meseca rudnik je osposobljen za proizvodnju u uslovima kada su materijalne mogućnosti, ali i kadrovske, bile daleko nepovoljnije nego sredinom 1941. godine.⁵

Evo još jednog primera: U jesen 1953. godine došlo je do provala vode iz jednog od podzemnih jezera. Zaplašeni radnici, a posebno nesnalazljivo nadzorno osoblje, nije preduzelo propisane mere da se to spreči, zatvaranjem „vodnih vrata” koja služe da lokalizuje i spreče vođenu stihiju. Potopljen je sedmi horizont, ali je voda otklonjena za nepuna tri meseca. Za to vreme proizvodnja je tekla na ostalim radilištima i to nesmanjenim tempom, pa je u odnosu na 1952. godinu proizvedeno 93,3% rude, a u odnosu na narednu 1954. čak za 5,5% više.

Prema tome, bilo da se radilo o razaranju ili potapanju nije dolazilo u obzir onemogućavanje proizvodnje za rok duži od 2—3 meseca, ali uz posledice o kojima se moralo voditi računa. Nemci svakako nisu bili naivni da ne posvete posebnu brigu vitalnim mestima u rudniku i da ih ne osiguraju, kao što ni delovi 13. tehničkog bataljona nisu dovedeni u „Trepču” radi parade, već s određenom i jasnom namerom.

Iz raspoloživih dokumenata se vidi da je Gestapo iz Beograda slao i zapošljavao u rudniku svoje ljude, s ciljem da motre šta se u njemu dešava. Njihov zadatak, kao i zadatak druge agenture, vojnih i kvislinških formacija bio je da omoguće proizvodnju, a njih nije bilo malo.

Medjutim, ostaje otvoreno pitanje šta bi se desilo sa radnicima u slučaju miniranja, imajući u vidu tadašnju tehniku, kada nije postojalo električno paljenje mina. I izvršioci akcije i ostali radnici našli bi se u klopci, žrtve bi bile velike, svakako i neopravdane.

Dane Brkljač, član Mesnog komiteta KPJ, koji je predvodio grupu rudara u akciji 30. jula, izučavao je i mogućnost likvidira-

⁵ Privredni arhiv Trepče, neregistrovana gradja.

nja obezbeđenja na nekim vitalnim tačkama, ali se to pokazalo neizvodljivima. Upravo, u tom slučaju učesnici u napad ne bi mogli napustiti jamu i svakako bi bili žrtvovani, što se ne bi moglo opravdati.

I tada i danas, mora se postaviti i pitanje da li je naglasak da se akcija izvede i „pod cijenu velikih žrtava” bio izričit, odnosno šta se pod tim podrazumevalo. Zna se koliko je članova KPJ imala u to vreme i kolika se briga vodila o svakom čoveku. Nepoznat je bilo koji drugi slučaj u Jugoslaviji da je izvršenje sabotaze ili diverzije bilo imperativno, bez obzira na žrtve, odnosno i po cenu velikih žrtava. To se jedino moglo u izuzetnim prilikama dešavati na frontu, kada se moralo žrtvovati radi spasavanja ranjenika ili izvlačenja jedinica iz neprijateljskog okruženja, ali nikada i prilikom napada na objekte i mesta.

Kada se već govori o žrtvama, nije teško zaključiti da bi pogibija većeg broja radnika, kao posledica sabotaze, više štetila nego koristila NOP-u.

Drugi problem bio je eksploziv. Kontrola je i pre okupacije bila izuzetno velika, a dolaskom Nemaca postala je rigorozna. Za miniranje žičare, koje je izvedeno 30. jula, pouzdano se zna da je desetak rudara iznosilo svakodnevno toliko male količine da im je za skupljanje potrebne količine trebalo oko dva meseca.

Miladin Radulović je na simpozijumu u Prištini decembra 1980. koji je bio posvećen vojnim jedinicama na Kosovu, govoreći o eksplozivu, doslovno rekao:

„Mislim da direktiva Oblasnog komiteta o definitivnom rušenju „Trepče”, tj rušenju pumpnih postrojenja bila je neizvodljiva. Danas možemo objektivno da kažemo da se nije mogao uneti unutra ni kilogram eksploziva. Radnici su ulazili pod kontrolom. Ulazili su i prvo ostavljali svoja odela, ulazili goli u koridor pored kupatila. I ono malo eksploziva što smo iznosili, ako su ga mogli rudari ukrasti, jer je bio pod vrlo strogim nadzorom nemačkih nadzornika u rudniku, koji su kontrolisali naše nadzornike. I ako se neko parče dinamita moglo sakriti, oni su ga bacili u otpatke i tako izbacivali vagonetima napolje, onda išli i pretresali.

Deo eksploziva koji smo mi koristili nabavljen je od ranijih zaliha ili ostataka od bivše jugoslovenske vojske. Ja sam dobijao od Alije (Šukrije) vrlo često uzorke eksploziva da izvršim analizu i vrlo često smo Vlado Vujović i ja u laboratoriji vršili analizu toga dinamita da vidimo da li je upotrebljiv ili ne”.⁶

Dogovor da se minira žičara svakako je rezultirao iz svestranog sagledavanja okolnosti. Žičara je jedno od najosetljivijih i najvitalnijih postrojenja za rad rudnika i njenim onesposobljavanjem postigli bi se isti, ako ne i veći efekti od ostalih načina, ali uz manji rizik. Svaki dan stajanje žičare značilo je 2.000 tona rude manje.

Prilikom izvodjenja oružane akcije na žičari minirana su tri stuba. U pismu direktora rudnika Trepče Krauzea svom pretposta-

⁶ „Kosovo”, Priština, br. 9—10, str. 549

vljenom dr Klingšperu, koje se čuva u Privrednom arhivu Trepče, kaže se:

„Da su u međjuvremenu i komunisti kod nas počeli svoje akcije to ste sigurno već čuli. Oni su u noći između 30. i 31. jula, na polovini rastojanja između Zvečana i Starog Trga, postavili eksplozivna punjenja na tri stuba žičare i jedan toranj porušili, dok su druga dva samo oštećena”.⁷

U pregledu događaja Obaveštajnog odeljenja Štaba vojnog zapovednika Jugoistoka navodi se:

„Razoren je stub koji je bio manje važan. Kod oba druga vrlo važna stuba aktivirano je samo jedno punjenje. Eksplozija ovog punjenja uticala je da ostala tri punjenja na svakom stubu nisu aktivirana, jer su eksplozijom upaljači bili otkinuti. Razoreni stub je u toku dana ponovo izgrađen. Računa se sa pritvaranjem ljudi iz rudnika, pošto izgleda da eksplozivni materijal potiče iz rudnika”.⁸

Oba neprijateljska izveštaja su tačna. Ostala punjenja nisu eksplozirala zbog greške u miniranju, čemu je svakako doprinela i noć, ali i to da su rudari bili vešti miniranju u jami, dok je taj isti posao na stubovima zahtevao nešto drugačiji postupak, kome oni nisu bili vični. Uostalom, ovakve greške, iako retko, dešavale su se i u normalnim prilikama.

Činjenica da je akcija izvedena ukazuje da nije bilo oportunitizma. Da se nije desilo otkidanje upaljača sva tri stuba bi bila srušena, tada bi neizbežno sve korpe popadale, mnoge bi se razbile ili bile oštećene. Zajedno s korpama na zemlji bi se našla i čelična užad. Dužina žičare je 6.350 m, a dužina užadi četiri puta veća, odnosno preko 25 kilometara.

Za osposobljavanje žičare trebalo je podizati ne samo tri nova, već i otkloniti oštećenja ostalih stubova, izraditi nove i opraviti oštećene korpe, razvlačiti užad po teškom besputnom terenu, a za sve to, po stručnim procenama, treba dva do tri meseca intenzivnog rada.

Rizik po ljude bio je u ovom slučaju neuporedivo manji, što se inače potvrdilo. Svih sedmoro učesnika akcije stigli su na Kopaonik, a ni drugih gubitaka nije bilo. Slučaj sa upaljačima bila je okolnost koja se nikome nije mogla upisati u greh. Govoriti o oportunitizmu kada se radi o ovoj akciji je velika istorijska nepravda. Zar to ne potvrđuje činjenica da su svih sedmoro rudara, učesnika ove akcije, herojski izginuli u borbama protiv Nemaca i četnika i nijedan nije doživeo ne kraj rata, već ni 1944. godinu.

Akcija na žičari, međjutim, nije ostala bez efekata. Politički efekti bili su veliki i ohrabrujući, iako su materijalni bili ispod očekivanih. To je bio povod da se izvede još jedan pokušaj rušenja žičare.⁹

Iz Kopaoničkog odreda u Kosovsku Mitrovicu je u septembru 1941. došao Branko Šotra i dogovorio se sa Ali Šukrijom o napadu na žičaru, dobivši tom prilikom i obaveštenja o obezbeđenju.

⁷ Kao nap. 5.

⁸ Isto.

⁹ AVII, mf „Prag”, br. 8 sn. 533.

Akciju je izvela grupa od 30 boraca, predvođenih Dušanom Tomovićem i Brankom Šotrom. Ali i ovoga puta, partizani nisu uspjeli da ostvare što su želeli, jer ih je napad žandarma i vulnetara sprečio u rušenju zatezne stanice, pa su se pod borbom morali izvlačiti iz neprijateljskog okruženja. Tom prilikom su poginuli Todor Milićević i Pavle Radmanović.

I ova akcija dala je određene rezultate, koji se nikako ne mogu potcenjivati. Osim političkog odjekta i unošenja nesigurnosti u neprijateljske redove, partizani su prinudili Nemce da pojačaju obezbeđenje.

U postojećim žandarmerijskim stanicama u Prvom Tunelu, Starom Trgu i Zvečanu posade su udvostručene, a formirane su i nove stanice u Rudaru, Boljetinu i Orahovu. U njima je bila raspoređena kompletna žandarmerijska četa od 148 ljudi, od kojih je jedan bio oficir, a devet podoficiri. Šta je to značilo može se zaključiti iz podatka da je na obezbeđenju žičare bilo angažovano 18% svih žandarma u kosovskomitrovičkom okrugu ili da je u isto vreme ceo vučitrnski srez pokrivalo samo 118 žandarma. Neprijatelj je bio doveden u položaj da celo vreme okupacije angažuje značajne snage na čuvanju žičare koje bi inače koristio na drugim stranama. Treba naglasiti da su i druge okupatorske i kvislinške jedinice, koje su bile angažovane u „Trepči“, posle ovih akcija osetno pojačane.

Kada se već govori o sprečavanju proizvodnje u „Trepči“ zanimljiva je još jedna okolnost. Prilikom razgraničenja između nemačke i italijanske zone 1941. godine rudnik uglja „Kosovo“ u Obiliću, iako udaljen samo 1.500 metara od granične linije, pripao je Italijanima, što su Nemci kasnije označili kao krupnu grešku. Ugalj iz toga rudnika služio je za pokretanje turbina u Trepčinoj termoelektrani. U ovom rudniku bi bilo neuporedivo lakše izvesti akciju onesposobljavanja, jednostavnim izazivanjem požara, pa bi rad „Trepče“ morao biti obustavljen na duže vreme. Međutim, pouzdano se zna da su isporuke uglja bile uredne i da u tom rudniku nije bilo nijedne akcije, koja bi makar za dan-dva prekinula proizvodni proces.

Od prvih dana okupacije, komunisti su u „Trepči“ organizovali sabotaže s ciljem da se što manje proizvodi. Koliko se u tome uspelo kazuje podatak da je prosečna mesečna proizvodnja rude u 1940. godini iznosila 58.230 tona, a za vreme okupacije ona se kretala: 1941 godine 30.313 tona, naredne 28.705 tona, da bi 1943 dostigla 32.867 i od januara zaključno sa oktobrom 1944. godine 27.203 tone.¹⁰

To čini 52,5% u odnosu na predratni period, odnosno izgubljenost je toliko rude kao da je rudnik od 43 meseca, koliko je bio pod okupacijom, radio samo 22 meseca. Zar to nije činjenica koja rečito govori da je proizvodnja bila onemogućavana.

Smanjivanje proizvodnje postizano je smišljenim usporavanjem intenziteta rada, uništavanjem burgija i alata, izazivanjem

¹⁰ Podaci korišćeni iz knjige *Rudnici i topionica olova i cinka „Trepča“*, član inž. Branka Glušćevića, Zvečan, 1956.

kvarova na uređajima i insceniranjima prekida proizvodnje na razne druge načine. Okupatoru je naneta ogromna materijalna šteta i pripadnici NOP-a su, bez ikakvih dilema, sprovodili direktivu CK KPJ. To je istorijska činjenica, koju nije teško dokazati.

Hapšenje Miladina Popovića i Krsta Filipovića

Pošto su pripreme za oružanu akciju na žičari i formiranje partizanskog odreda privedene kraju i utvrđeni zadaci, Miladin Popović i Krsto Filipović, koji se u međuvremenu vratio iz Ibarske doline gde je bio sa Dušanom Tomovićem, napustili su Kosovsku Mitrovicu i otputovali vozom u Rašku. Tu su se sastali sa Svetom Trifunovićem i razgovarali o predstojećoj konferenciji sa uglednim i uticajnim ljudima iz studeničkog sreza, koji su izrazili spremnost da učestvuju u borbi protiv okupatora.¹¹

U vremenskom razmaku od Filipovićevog odlaska iz Ibarske doline u Kosovsku Mitrovicu do povratka u Rašku, Dušan Tomović se povezo sa komunistima iz Novog Pazara i Hivzijom Čatovićem iz Rožaja, kako bi se osiguralo bezbedno prebacivanje oba Popovića i Filipovića u Crnu Goru.

Oni su u Rašku doputovali vozom 17. jula i u jednoj kafani sačekala ih je Vera Stanimirović sa detetom. Nju je uputila partijska organizacija iz Novog Pazara. Pošto su se našli s njom i izmenjali ugovorene lozinke, svi zajedno su krenuli autobusom prema Novom Pazaru. Kod Pilareta prošli su uobičajenu kontrolu kvislinških albanskih žandarma i kada su stigli u grad, smestili su se u Verinoj kući u Lugu.¹²

Na putovanju do Novog Pazara, Popovićima i Filipoviću su se pridružili dva člana KPJ, koje su oni već poznavali: Gojko Tomić, profesor iz Nikšića i Stanko Danilović, bankarski činovnik iz Beograda. I oni su, takodje, išli u Crnu Goru, pa je dogovoreno da zajedno putuju.

Posle dve noći prospavane u Novom Pazaru, automobilom koji je, uz naplatu, obezbedila partijska organizacija, u Crnu Goru su krenuli:

Miladin i Mihailo Popović, Krsto Filipović, Gojko Tomović, Stanko Danilović, Hivzija Čatović predratni komunist koji je po pozivu Dušana Tomovića došao iz Rožaja da pomogne u prebacivanju, Dedo Šehović mladi komunist iz Novog Pazara koji je određen za pratioca, vozač Cvetko Cvetković i njegov pomoćnik Grujo Martinović.

Dakle, u automobilu se nalazilo devet lica. Oni, međutim nisu stigli na odredište, jer su ih na putu uhapsili italijanski karabinjeri, pošto su već duboko zašli na italijansku teritoriju.

¹¹ U studeničkom srezu tada nije postojala organizacija KPJ, ali je u rudniku u Baljevcu bilo zaposleno nekoliko komunista.

¹² Izjava Vere Popović-Stanimirović od 10. maja 1979, kod autora.

Oko boravka i hapšenja Popovića i Filipovića napisano je više verzija u kojima autori različito opisuju njihov boravak u Kosovskoj Mitrovici, mesto i način hapšenja, kao i razloge koji su doveli do njihovog pada. U nekim feljtonima, sećanjima ili novinskim člancima dato je ovom pitanju prilično mesta, ali se u mnogima od njih odstupalo od činjenica, pri čemu se ne mogu isključiti i određene pobude. Ispoljava se težnja da se hapšenje prikaže što misterioznijim, iako su činjenice jasne i nečvosmislene. Čak i da nije tako, zar se od rata do sada nije mogao otkriti taj „vešto prikriveni izdajnik iz Kosovske Mitrovice“.¹³

Ovde ćemo da pokušamo da razjasnimo sporna pitanja u vezi s hapšenjem, što je tim više potrebno, jer povodom toga nije kako za vreme tako i posle rata, u okviru partijske organizacije, vođen ikakav zvaničan razgovor niti je u vezi sa hapšenjem Popovića i Filipovića vodjena partijska istraga, što se moglo uraditi za vreme dok su bili živi.

U nekim napisima može se pročitati da su krenuli u Peć preko Berana (Ivangrada), jer se, navodno u Kosovskoj Mitrovici nisu osećali sigurni. Zatim, da su odluku o odlasku za Crnu Goru doneli u Kosovskoj Mitrovici, da su krenuli u Crnu Goru po partijskom zadatku, da im je preko partijskih veza u Raškoj i Novom Pazaru naredjeno da otputuju u Berane i konačno „Miladin je želeo da na licu mesta vidi crnogorske ustanike i njihovo iskustvo prenese borcima Kosova“. Ima i drugih verzija, ali su i ove dovoljne da ukažu na različite pristupe.

Medjutim, odluka o njihovom odlasku doneta je u Peći, pre polaska za Kosovsku Mitrovicu. Tu su se dogovorili i pomogli oko osnivanja odreda i izvodjenja prve oružane akcije, pa su zatim preko Raške i Novog Pazara krenuli na put. Da je to tačno potvrđuje i izvod iz stenograma sa sastanka u Peći od 3. do 5. maja 1958. godine, u kome stoji:

„Edip Hasanagić: Zašto Miladin i Krsto idu za Crnu Goru?

Dušan Mugoša: Idu u Crnu Goru zato što će ovde biti vrlo teški uslovi, a Miladin je slabog zdravlja, a Krsto mu se priključio.

Pavle Jovićević: Miladin nije upućen za Crnu Goru.

Dušan Mugoša: Bilo je odlučeno da ide da se skloni za Crnu Goru.

¹³ O boravku M. Popovića i K. Filipovića u Kosovskoj Mitrovici i hapšenju pisali su, između ostalih, Miodrag Nikolić u monografiji o M. Popoviću, Mijo Radović u knjizi „*Novi Paraz i okolina*“, Mirko Čuković autor knjige „*Sandžak*“, Desa Pešić „*Studenički srez u NOB-u*“, Branislav Božović „*Partizanski odredi Kopanički, Šaljski i Ibarski*“, zatim u drugim knjigama kao: „*NOB u Ibarskom bazenu*“, „*Pali borci Novopazarskog kraja*“, „*Kosovska Mitrovica i okolina*“, „*Narodni heroji Kosova*“, „*Bataljoni narodnih odbornika*“, „*Vatre s Komova*“, „*Narodni heroji Jugoslavije*“ u *Leksikonu NOR-a* i nizu zbornika, feljtona i napisu u štampi.

Pavle Jovičević: Nije — tvrdo znam. Za njega i za Krsta znam da je odlučeno da idu u Kos. Mitrovicu, u „Trepču“, a Miladin preko Mitrovice da ide u Ibarsku dolinu, privremeno kod nekog učitelja ili profesora, nekog našeg komuniste koji ima svoju kuću i da to bude privremeno dok se situacija ne popravi. Medjutim, a o tome je i Boro diskutovao na sastanku — on je samoinicijativno doneo odluku da iz Kos. Mitrovice bez obzira kakvog je zdravlja ide za Crnu Goru.

Dušan Mugoša: Ali, naš slav je bio da iz tako teške situacije sklonimo druga Miladina, da ga izvučemo na određeno vreme.

Pavle Jovičević: On je govorio da ide za Crnu Goru, a mi smo mu rekli da je situacija tamo još teža.

...

Dušan Mugoša: Sada se sećam da smo mi na sastanku u bašti Vidaka Pavličića odlučili da ide Krsto u Kos. Mitrovicu i organizuje sabotažu, a Miladin da se povuče dok se ne stvore bolji uslovi za njegov boravak”.

I o tome gde su ih uhapsili navode se različiti podaci. Neki autori podvlače samo toliko da su uhapšeni na putu za Crnu Goru, a drugi lociraju hapšenje „u neposrednoj blizini Rožaja”, „ispred Rožaja”, „Između Tutina i Rožaja”, „na sedamdesetom kilometru od Raške”, „kod sela Vuče kraj Rožaja”, „na Zelenima kod Rožaje”, „na granici Srbije i Crne Gore”, „u Raškoj”, „na putu prema Novom Pazaru” itd.

Odmah treba odbaciti tvrdnju da su uhapšeni u Raški i na putu prema Novom Pazaru, jer je nesporna činjenica da su bez smetnji stigli u Novi Pazar i odatle pošli dalje. Na tom delu takodje nije bilo nikakve granice između Srbije i Crne Gore, jer je između njih bilo područje koje je tada pripadalo Albaniji, a u italijanskoj okupacionoj zoni.

Granica između Srbije i Albanije nalazila se na 15. kilometru od Novog Pazara i bila je u to vreme veoma dobro čuvana. Pro-laze od Novog Pazara prema Tutinu obezbeđivala je jedna četa nemačkog 717. pešadijskog puka, a kakav značaj su Nemci pridavali obezbeđenju granice prema zoni okupiranoj od Italijana, vidi se iz naredbe komandanta 2. armije u kojoj se izričito naglašava da „Albanci (misli se na kvislinge u službi Nemaca) nemaju pravo da učestvuju u kontroli granice i, ukoliko ima takvih pojava, treba ih u tome sprečiti”.¹⁴

Prema istraživanjima, koja su sprovedena, u pravu su samo oni koji tvrde da su uhapšeni u neposrednoj blizini Rožaja, a ne kod Vuče, koja je od Rožaja udaljena 20 kilometara. Ljubo Lekić, učitelj u penziji, koji je s njima bio u zatvoru u Rožaju, u izjavi datoj autoru 1. maja 1982. piše: „Uhapšeni su od zasede i straže na 600 m ispod Rožaja, na mestu *Zeleni*” (podvukao Lj. Lekić).¹⁵

¹⁴ *Zbornik*, tom XII, knj. 1, dok. 63.

¹⁵ Ljubo Lekić se nalazio u zatvoru u Rožajima, kada su dovedeni Miladin Popović i ostali. S njima je sproveden u Peć, a zatim u Albaniju i od cele grupe jedini je živ.

Oko boravka i hapšenja Popovića i Filipovića napisano je više verzija u kojima autori različito opisuju njihov boravak u Kosovskoj Mitrovici, mesto i način hapšenja, kao i razloge koji su doveli do njihovog pada. U nekim feljtonima, sećanjima ili novinskim člancima dato je ovom pitanju prilično mesta, ali se u mnogima od njih odstupalo od činjenica, pri čemu se ne mogu isključiti i odredjene pobude. Ispoljava se težnja da se hapšenje prikaže što misterioznijim, iako su činjenice jasne i nedvosmislene. Čak i da nije tako, zar se od rata do sada nije mogao otkriti taj „vešto prikriveni izdajnik iz Kosovske Mitrovice“.¹³

Ovde ćemo da pokušamo da razjasnimo sporna pitanja u vezi s hapšenjem, što je tim više potrebno, jer povodom toga nije kako za vreme tako i posle rata, u okviru partijske organizacije, vođen ikakav zvaničan razgovor niti je u vezi sa hapšenjem Popovića i Filipovića vodjena partijska istraga, što se moglo uraditi za vreme dok su bili živi.

U nekim napisima može se pročitati da su krenuli u Peć preko Berana (Ivangrada), jer se, navodno u Kosovskoj Mitrovici nisu osećali sigurni. Zatim, da su odluku o odlasku za Crnu Goru doneli u Kosovskoj Mitrovici, da su krenuli u Crnu Goru po partijskom zadatku, da im je preko partijskih veza u Raškoj i Novom Pazaru naredjeno da otputuju u Berane i konačno „Miladin je želeo da na licu mesta vidi crnogorske ustanike i njihovo iskustvo prenese borcima Kosova“. Ima i drugih verzija, ali su i ove dovoljne da ukažu na različite pristupe.

Medjutim, odluka o njihovom odlasku doneta je u Peći, pre polaska za Kosovsku Mitrovicu. Tu su se dogovorili i pomogli oko osnivanja odreda i izvodjenja prve oružane akcije, pa su zatim preko Raške i Novog Pazara krenuli na put. Da je to tačno potvrđuje i izvod iz stenograma sa sastanka u Peći od 3. do 5. maja 1958. godine, u kome stoji:

„Edip Hasanagić: Zašto Miladin i Krsto idu za Crnu Goru?

Dušan Mugoša: Idu u Crnu Goru zato što će ovde biti vrlo teški uslovi, a Miladin je slabog zdravlja, a Krsto mu se priključio.

Pavle Jovićević: Miladin nije upućen za Crnu Goru.

Dušan Mugoša: Bilo je odlučeno da ide da se skloni za Crnu Goru.

¹³ O boravku M. Popovića i K. Filipovića u Kosovskoj Mitrovici i hapšenju pisali su, između ostalih, Miodrag Nikolić u monografiji o M. Popoviću, Mijo Radović u knjizi „*Novi Paraz i okolina*“, Mirko Čuković autor knjige „*Sandžak*“, Desa Pešić „*Studenički srez u NOB-u*“, Branislav Božović „*Partizanski odredi Kopanički, Šaljski i Ibarski*“, zatim u drugim knjigama kao: „*NOB u ibarskom bazenu*“, „*Pali borci Novopazarskog kraja*“, „*Kosovska Mitrovica i okolina*“, „*Narodni heroji Kosova*“, „*Bataljoni narodnih odbojnika*“, „*Vatre s Komova*“, „*Narodni heroji Jugoslavije*“ u *Leksikonu NOR-a* i nizu zbornika, feljtona i napisa u štampi.

ma. Da su imali bar i najmanju indiciju svakako bi se, makar informativno, zainteresovali. Konačno, 1947. godine OZN-a je obrađivala neprijateljsko delovanje na ovom području i u obnudi o svemu ovome nema ni reči.

Zar ovo što smo naveli ne potvrđuje da je konspiracija bila maksimalna bez ijedne greške, što je imalo za posledicu vidljivo iznenadjenje okupatora i njegovih pomagača. Slične akcije u nekim drugim krajevima, Bosni, Sloveniji i Srbiji su, kao što se zna, prošle sa neželjenim posledicama. Ovo upoređenje se mora shvatiti kao potvrda veoma uspešnog organizovanja akcije na žičari.

Kada je u pitanju Hakija Zejnilović iz Novog Pazara, gde je bio sekretar ćelije, treba naglasiti da je on u dogovoru sa Hivzijom Catovićem pronašao vozača i kola i odredio Deda Šehovića za pratioca. Hakija je kasnije zaista saradjivao sa okupatorom, ali ne italijanskim već nemačkim, pa je logično pretpostaviti da bi ih i on otkrio Nemcima. Ova izdaja nije mu stavljena na teret ni kada je posle oslobodjenja osuđen i streljan.

Cvetko Cvetković vozač nije bio pripadnik NOP-a, već je prebacivanje obavljao za novac. On nije znao koga vozi. I on je uhapšen zajedno sa ostalima, ali nije bilo nikakvog insceniranog kvara ili gumidefekta. Sumnja koja je pala na njega potiče iz zatvora u Peći, gde su Italijani saznali za razgovor koji su zatvorenici međusobno vodili. Nakon ovoga Cvetko je, pošto je u zatvoru proveo tri dana, pušten Vratio se u Novi Pazar, nastavljajući da se bavi svojim poslom. Umro je pre nekoliko godina, a da ga niko i nikada nije pozvao na odgovornost. Šta više, u Novom Pazaru svi koji su ga poznavali tvrde da nije saradjivao sa okupatorom.

Medjutim, Ljubo Lekić u pomenutoj izjavi je kategoričan u tvrdnji da je Cvetko otkrio razgovor u pećkom zatvoru. Po Lekićevim rečima, u to su bili sigurni i ostali iz grupe, osim Miladina Popovića, ali se i on kasnije, u Albaniji, pokolebao kada je čuo da je Cvetković na slobodi i da taksira u Novom Pazaru. Svoju sumnju Lekić je učvrstio prilikom susreta sa Cvetkovićem u Novom Pazaru kada se ovaj pretvarao da ga ne poznaje, ali kada ga je Lekić podsetio ovaj je učutao. Lekić inače nije prijavio Cvetkovića vlastima, a kaže isto tako da u zatvoru u Rožaju i Peći medju uhapšenima nije uopšte pominjana izdaja.

Da napomenemo da u Peći nije sproveden pomoćnik Cvetka Cvetkovića, Grujo Maksimović. On je zadržan u Rožaju, a šta se s njima desilo nije se moglo ustanoviti.

Navedimo još i ovo da su Italijani na prilazima svim mestima imali tzv „bankposte“ gde su obavljali kontrolu ulazaka i izlazaka. Pošto je ustanak u Crnoj Gori bio u jeku, Italijani su pojačali garnizon u Rožaju, uputivši jedan bataljon iz sastava divizije „Pulje“. Toga dana kada su oni uhapšeni oslobodjelo je Berane i ustanici su nastavili nadiranje prema Rožaju, što je i bio razlog jačanju garnizona.¹⁷

Zatvorenici su pod jakom stražom preko Novog Pazara i Kosovske Mitrovice sprovedeni u Peći. Zadržali su se u Novom Paza-

¹⁷ *Zbornik*, tom XIII, knj. 1, dok. 88.

ru, a zatim u Kosovskoj Mitrovici na pečkom putu, da bi posle kraćeg odmora nastavili za Peć. Šta se dalje s njima dešavalo poznato je, i nema spornih detalja.

Medjutim, ostaje da se neka pitanja u vezi s Miladinom Popovićem svestranije razjasne. Činjenica je da je on bio bolestan i da se moraju uvažiti razlozi koji su naveli Oblasni komitet da se on privremeno skloni. Ako mu je u Peći i okolini bio nesiguran opstanak, u što ne treba sumnjati, zar je Kosovska Mitrovica s Kopaonikom bila sigurnija u vreme kada se pripremala oružana akcija i formiranje partizanskog odreda, tim više što je i tada bilo poznato da je režim pod nemačkom bio suroviji od režima pod italijanskom okupacijom. Takodje u Crnoj Gori je plamsala oružana borba, jer je opštenarodni ustanak bio u punom zamahu, on bi bio izložen opasnostima, jer se tada još nije znalo za slobodnu teritoriju. Isto tako nejasno je, i ne vidi se iz stenograma sa sastanka, kada se raspravljalo o ovome zašto Krsto Filipović nije ostao na terenu kako bi pomogao odredu i zašto je on krenuo u Crnu Goru, kada su već bili obezbeđeni pratioci Čatović i Šehović. Uz to s Miladinom je bio brat mu, Mihailo, i još dva člana KPJ, Tomić i Danilović. Kakav je bio cilj njegovog odlaska još uvek nije ništa napisano niti rečeno na odgovarajućim skupovima.

Kada je formiran Kopaonički partizanski odred?

Do 1963. godine, svi koji su pisali o Kopaoničkom partizanskom odredu navodili su da je oružana akcija na žičari izvedena u noći 17/18. jula, a Odred formiran u Stanuloviću na Kopaoniku 25. jula 1941. Kada se iz nemačkih dokumenata nedvosmisleno utvrdilo da je akcija bila 30. jula u 23,30 časova, kao datum formiranja počeo se uzimati 7. avgust, a Stanuloviće je i dalje zadržano kao mesto formiranja.

Kako se došlo do 7. avgusta? Analiza pokazuje da je u pitanju jednostavna matematička radnja: od 17. do 25. jula razlika je 8 dana, koliko ima i od 30. jula do 7. avgusta. Na ovu operaciju prvi put nailazimo u Zborniku Filozofskog fakulteta u Prištini, a zatim je preuzimaju drugi autori ne proveravajući njenu tačnost. Izuzevak je Jovan Marjanović koji u knjizi „Srbija u ratu i revoluciji 1941—1945.” kao datum formiranja Odreda uzima 12. juli 1941, ali i on ne navodi izvor.

Uzimajući 7. avgust kao dan formiranja Odreda autori se rukovode činjenicom da je, navodno toga dana, formiran štab odreda. Ali, ni taj podatak nije tačan što se može ustanoviti iz više istorijskih izvora. U autobiografiji Branka Šotre piše da je stupio u Kopaonički odred. 7. avgusta 1941, a štab odreda je formiran tek kasnije. Zato je u pravu Branislav Božović kada, koristeći kao izvor izjave preživelih boraca, konstatuje da je štab formiran oko 10. avgusta u Stanuloviću.

Pre nego što se da odgovor na pitanje kada je u stvari formiran Kopaonički partizanski odred, treba videti kako su postupili istoričari u drugim krajevima i drugim odredima.

Odluka o formiranju 1. šumadijskog odreda doneta je 28. juna. Kako piše Milovan Milosavljević u knjizi „Srbija u ratu i revoluciji 1941—1945,” 1—2. jula formiran je štab odreda, a 15. jula su formirane čete i položena zakletva. Kao dan formiranja uzima se datum formiranja štaba i početak okupljenja ljudstva, ali pre nego što je izvedena ijedna akcija.

Prema knjizi „Pomoravlje u NOB-u 1941—1945.” autora Boška Živanovića, Drugi šumadijski odred formiran je na osnovu odluke Okružnog komiteta KPJ za Pomoravlje 3. jula 1941. godine. Toga dana formiran je štab odreda i doneta odluka da se obrazuju tri čete. Imenovani su rukovodioci četa i zajedno sa članovima štaba odreda zaduženi da ih formiraju. Dakle, na dan koji se uzima kao datum formiranja odreda postojalo je samo rukovodstvo odreda i četa, bez boraca i bez oružane akcije.

Fruškogorski partizanski odred formiran je 9. septembra 1941. godine, posle polaganja zakletve i odredjivanja štaba odreda. Pre zvaničnog formiranja odred je imao sukobe sa neprijateljem.

Boljevački partizanski odred formiran je 28. jula, imao je 22 borca, ali do toga dana nije izveo nijednu akciju.

Neki odredi, kao Kaštelanski u Dalmaciji, formirani su okupljanjem, odnosno danom izlaska ljudi iz Kaštela, Trogira i drugih mesta na Dinaru.

Na isti način formirana je Moravička četa u ivanjičkom kraju.

Kao datum kada je formiran Užički partizanski odred uzima se dan kada je formiran štab odreda, 7. juli 1941. godine. Toga dana održan je sastanak Okružnog komiteta KPJ za Užice na mestu zvanom Abacija kod Užica. Kako navodi Nikola Ljubičić u knjizi „Užički odred”: „Poslije sastanka komunista na Abaciji preduzete su konkretne mjere za otpočinjenje oružane borbe u užičkom kraju. Sreski komiteti i osnovne partijske organizacije KPJ sproveli su niz mjera i postupaka kako bi se na njihovom terenu što prije osnovale partizanske čete”. Iz ovoga se može izvući zaključak da je odred tek posle formiranja, odnosno odluke o formiranju prikupljao ljudstvo i imao borbene akcije.

Odred „Zeinel Ajdini” formiran je 28. septembra 1942. iznad sela Ramljana. Bilo je 13 boraca, okupljenih od toga dana i odmah je formirano rukovodstvo. Do tada nije bilo oružanih akcija.

Karadački odred formiran je 5. januara 1943. u selu Grbolama na Kosovu. Tom prilikom imenovano je rukovodstvo, pa je Odred od 39 boraca otišao na Karadag (Skopska Crna gora).

Za sve odrede može se reći da nisu formirani kao masovni, već je ljudstvo prikupljeno postepeno. S tim u vezi, pišući o formiranju odreda u Srbiji, Jovan Marjanović je u svom delu „Prve partizanske akcije i početak ustanka” zabeležio:

„Kao datum njihovog osnivanja, za pojedine odrede obično se uzima dan stvaranja njihovog štaba i odlazak prvih partizanskih grupa u šume, dok se kod nekih kao datum uzimaju njihove prve akcije”.

Sa ovom, da je tako nazovemo, definicijom možemo se složiti jer je praksa u potpunosti potvrđuje.

Polazeći od te definicije vidimo da je u slučaju Kopaoničkog partizanskog odreda:

1. Prva grupa boraca otišla u šumu 30. jula 1941.
2. Prva oružana akcija izvedena je, takodje, 30. jula 1941. godine.
3. Štab odreda formiran je oko 10. avgusta u selu Stanuloviću na Kopaoniku.

Napomenimo da je Odred do formiranja štaba izveo još jednu oružanu akciju. Izvršio je napad na rudnik u Kremiću kod Raške, razoružao žandarmerie i demolirao postrojenja.

Napomenimo takodje, da je odluka o formiranju Odreda doneta 7. jula 1941. na sastanku Oblasnog komiteta KPJ za Kosovo i Metohiju, kada je formirana i vojna komisija.

Ako podjemo od prakse i Marjanovićeve definicije u kojoj imamo tri komponente, od kojih svaka za sebe može da se uzme kao datum formiranja odreda, onda vidimo da se dve od njih potpuno uklapaju pod 30. julom. To je dan kada je prva grupa otišla u šumu i kada je izvedena prva oružana akcija. Odluka o formiranju doneta je znatno ranije, a štab je formiran tek kada je broj boraca narastao i kada se za njim javila potreba. Do tada su odredom rukovodila dva člana Mesnog komiteta KPJ iz Kosovske Mitrovice: Dušan Tomović i Dane Brkljač. Prilikom formiranja štaba Tomović je postao politički komesar odreda, a Brkljač partijski rukovodilac.

Proces formiranja odreda bio je, kao što je to opšti slučaj, postupan zbog čega između odlaska ljudi u šumu i prve akcije imamo razmak od deset dana do formiranja štaba. U međuvremenu izvedena je još jedna akcija. Čak i u ovom slučaju stiču se komponente koje je definisao Marjanović. Sledeći praksu ostalih i ovom prilikom se dolazi do jednog jedinog zaključka, a to je da je Kopaonički partizanski odred formiran 30. jula 1941. godine.

Svakako treba reći i gde je formiran Odred. U Stanuloviću nije, jer je on tamo došao s odredjenim zadatkom: da bude u blizini rudnika Belo Brdo. U svakom slučaju treba konstatovati da je formiranje izvršeno na Kopaoniku, koji je odredjen i za mesto dejstvovanja. Prva akcija i odlazak prvih partizana odgodili su se na ograncima Kopaonika, ali ne bi bilo netačno da se navede i rudnik Trepča, odnosno Prvi Tunel odakle su borci krenuli u akciju i u čijoj blizini je oružana akcija izvedena.

Ovo je značajno konstatovati, kako bi se bar u buduće izbeglo šarenilo koje postoji u tom pogledu i koje je posledica nedovoljnog sagledavanja svih napred iznetih elemenata.

Prve borbe Kopaoničkog partizanskog odreda

Posle prve oružane akcije na Trepčinoj žičari i napada na rudnik Kremić, Kopaonički odred je do kraja avgusta bio na Kopaoniku. Za to vreme pridolazili su novi borci. Posle sedmorice rudara koji su izveli akciju na žičari, u Odred je došla grupa od 12 rudara

iz „Trepče” i grupa od 10 omladinaca iz Kosovske Mitrovice. Akademski slikar Branko Šotra došao je sa četiri omladinca iz Ušća, a zatim i Predrag Vilimonović, učitelj sa 20 šumskih radnika i vojnika jugoslovenske vojske sa Golije. Ovi vojnici su odbili da polože oružje prilikom aprilske kapitulacije. Odred je za samo nedelju dana narastao na 55 boraca, medju kojima su u većini bili rudari „Trepče” i omladinci iz Kosovske Mitrovice, članovi KPJ i SKOJ-a. Za vreme boravka na Kopaoniku izvodjena je vojna obuka, a u slobodno vreme partizani su pomagali seljacima na poljskim radovima.

Od 1. septembra Odred je, takoreći, stalno bio u akcijama. Valja napomenuti da su prve oružane akcije izvodjene na području Kosova, što je bilo u skladu sa zadacima odreda. Tako je:

— Prvog septembra izvršena diverzija na železnički tunel Tvrđeni kod Leposavića.

— Napad na žičaru Trepče, kod Orahova i borba sa vulnetarima i žandarmima vodjena je 2. septembra.

— Borba sa žandarmima kod Borčana vodjena je 3. septembra. U ovoj borbi odred je imao prve žrtve: dvojicu poginulih i troje zarobljenih koji su streljani u logoru na Banjici.

— Napad na rudnik Belo Brdo izveden je 3. oktobra 1941.

U medjuvremenu odred je ojačao dolaskom novih boraca. Takođe je izveo niz manjih akcija u Ibarskoj dolini.

Posle napada na Belo Brdo, koji je izveden u jedan čas po ponoći, Kopaonički odred je istog dana oslobodio Rašku. Već sutradan borci Odreda su srušili železnički most kod sela Pridvorice, između Slatine i Leposavića i presekli železničku prugu Kosovska Mitrovica — Kraljevo.

Sutradan je Odred, kod sela Dubrave u blizini Slatine srušio drveni most i prekinuo saobraćaj i na putu Kosovska Mitrovica — Kraljevo. Tom prilikom sukobio se sa košonom Nemaca koja je naišla iz Kosovske Mitrovice i vratila se natrag. U ovoj borbi partizani su imali jednog mrtvog — Pera Djuricu, člana KPJ iz „Trepče”.

Prema nepotpunim podacima, sa područja Kosovske Mitrovice i okoline u Kopaoničkom odredu je bilo 210 boraca. Poznato je da su početkom oktobra žandarmi i vulnetari pojačali straže na demarkacionoj liniji na Ceranjskoj reci što je sprečilo veći priliv boraca sa Kosova. Pokušaj da se prebacivanje ljudstva obavlja zaožilaznim putem preko Toplice nije uspeo. Na toj relaciji trebalo je dva puta prelaziti granicu između nemačke i italijanske okupacione zone, što nije bilo jednostavno, imajući u vidu snažna obezbeđenja s obe strane.

U borbama protiv Nemaca, četnika i vulnetara u Ibarskoj dolini, oko Kraljeva i u Zapadnoj Srbiji Kopaonički partizanski odred dao je krupan doprinos narodnooslobodilačkoj borbi svih jugoslovenskih naroda i narodnosti. Posle prve velike neprijateljske ofanzive i povlačenja iz Srbije, oni su nastavili da se bore u redovima 1. proleterske brigade. U toj prvoj jedinici naše Armije bilo je tačno 100 boraca iz Kopaoničkog odreda. Od 50 boraca druge čete

32 su bili iz Kopaoničkog odreda, a u trećoj, Rudarskoj četi bila su 64 borca. Naknadno su stigla još četvorica, a dvojica su bila u štabu bataljona. Deo boraca bio je u stroju prilikom formiranja Druge proleterske brigade, ukupno njih 11, dok je oko 20 boraca ostalo u Srbiji i priključilo se drugim partizanskim odredima.

Iz redova boraca Kopaoničkog odreda izrastao je veliki broj rukovodećih kadrova, čija su hrabrost i snalažljivost dolazili do izražaja tokom rata, da bi u posleratnoj izgradnji njihova iskustva i sposobnosti takodje došle do izražaja. Kosovski partizani ratovali su u svim krajevima Jugoslavije i mnogi su dali živote za slobodu, bratstvo i jedinstvo svih naših naroda i narodnosti. Nažalost, baš na Kosovu bilo je nastojanja da se rezultati ovog Odreda umanje, išlo se čak dotle da se osporavalo i postojanje slobodne teritorije u jesen 1941. a značaj prve oružane akcije umanjivan je, navodno da je bila malog obima.

Dve kosovske opštine — Slatina i Leposavić — bile su prvih dana oktobra 1941. oslobođene i sa područjem studeničkog sreza bile su integralni deo Užičke republike o čemu postoje brojna dokumenta.

To što je Odred dejstvovao i van Kosova, svakako je za pohvalu. Ali, čak i da nije dejstvovao na Kosovu, on je kosovski. Nikome ne smeta što su mnoge kosovske jedinice u 1943. i 1944. godini formirane van područja Kosova i tamo dejstvovale. Svakako to ne bi trebalo da bude prepreka ni za Kopaonički odred

Albanski nacionalisti osporavaju da je Odred bio kosovski, navodno zato, što u njemu nije bilo Albanaca, a tu tezu prihvataju i srpski nacionalisti kao dokaz o odnosu Albanaca prema NOB-u. Pri tome svesno gube iz vida notorne činjenice, medju kojima je i ta da su Albanci komunisti učestvovali u pripremama prve akcije i formiranju odreda, a postojala je direktiva Oblasnog komiteta da komunisti Albanci ostanu u pozadini zbog rada u masama.

Osim toga u čitavom posleratnom periodu postojao je jedan, u najmanju ruku, čudan odnos prema borcima Kopaoničkog odreda. Zar nijedan od sedmorice učesnika prve akcije nije zaslužio posmrtno odlikovanje. Odred je dao četiri narodna heroja od kojih su Rade Milićević i Nikola Bubalo proglašeni na predloge Prve, a Bogoljub Čukić i Milun Ivanović, na predlog Druge proleterske brigade. Nijedan od njih ne nalazi se u svojevremeno izdatoj knjizi „Narodni heroji Kosova i Metohije”. Nijedan od boraca i organizatora Odreda nije sa Kosova predložen za odlikovanje.

Pitanje zašto se prva akcija naziva početkom oružane borbe, a ne ustanak na Kosovu zasluhuje pažnju. U Jugoslaviji je pod rukovodstvom KPJ i druga Tita bio jedan ustanak i jedna narodna revolucija, ali zbog objektivnih razloga početak u svim krajevima ne pada u isto vreme. Nema nikakvih razloga da se ne kaže početak ustanka na Kosovu, jer ako takav termin već koriste drugi, zašto ne bi i ovde. Tako na primer, postoje knjige pod noslovom „Ustanak u Lici”, „Ustanak u Dalmaciji” i td. Ovo bi trebalo ispraviti, jer u krajnjoj liniji početak oružane borbe u bilo kom delu zemlje, nije ništa drugo već početak ustanka.

Milorad Vavić

**LE DÉBUT DE L'INSURRECTION (30 JUILLET 1941) ET
LA FORMATION DU DÉTACHEMENT DES PARTISANS
DU KOPAONIK**

R é s u m é

Le comité régional du PCY pour la Kosovë et la Métochie s'appuyant à l'appel du CCPCY et au camarade Tito pour le commencement de l'insurrection de toutes les nations et les nationalités de la Yougoslavie prépare la réalisation de ce devoir.

Après une analyse de la situation dans la région de Kosovë et de Metochie, on a vérifié qu Kosovska Mitrovica, ville des mines était devenu un centre du début de l'insurrection. Le comité local du PCY pour la ville de Kosovska Mitrovica, après avoir fait ses préparatifs donne comme devoir aux mineurs de Stari Trg, à commencer l'action armée le 30 juillet 1941 au téléphérique Stari Trg-Zvečan, c'était le début de de l'insurrection armée dans la Kosovë.

